

є документи з фонду 219 Державного архіву Запорізької області. Наведені матеріали дозволяють зробити висновок, що організація забезпечення населення продовольством в часи голоду не була ефективною. Не мали змоги прогодувати себе різні верстви населення: державні селяни, відставні солдати, міщани, поміщицькі селяни, збіднілі дворяни. Через бюрократичні перепони члени комісії не мали змоги самостійно приймати рішення і оперативно надавати допомогу тим, хто її потребував. Державні постанови, що приймалися з цього питання, були не досконалі і всі ризики сільськогосподарського виробництва покладали на селян.

Чаука О. В.

**Alexandrovsk temporary committee's
of national food activity during the harvest failure in 1833 – 1834 yy.**

The article is devoted to the creation and activities of Alexandrovsk temporary committee of national food during the harvest failure in 1833 – 1834 yy. The committee had to assist the statepeasants and retired soldiers. The main source of facts submitted by the author, are documents of Fund 219 of the State archive of Zaporizhzhia region. These materials allow us to conclude that in times of famine the providing the population with food was organized by the inefficient. Representatives of various segments of the society (such as state peasants, retired soldiers, burghers, serfs, impoverished nobility) were unable to feed themselves. Because of bureaucratic obstacles committee members were unable to make decisions quickly and assist those in need. State statutes that were taken on this issue were not perfect, and they placed the risks of agricultural production on peasants.

Іваницька С. Г., Ляшко С. М.

ВІЛЬЯМ БЕРЕНШТАМ ЯК ДОСЛІДНИК АРХЕОЛОГІЇ ХОРТИЦІ

Особистість Вільяма Людвиговича Беренштама (9 (22) листопада 1839, Київ – 10 (23) листопада 1904, Київ) – педагога, громадського і літературного діяча, батька відомого адвоката Володимира Беренштама та громадської діячки, журналістки, письменниці Марії Беренштам-Кістяківської (дружини знаного соціолога й філософа Богдана Кістяківського), викликає дедалі пильнішу увагу дослідників [1]. Це не випадково, бо саме «людина другого плану», її життя, діяння та надії в контексті «нової локальної історії» – один із актуальних напрямків модерної історіографії.

За характером своєї діяльності та за своїм менталітетом В. Л. Беренштам являв собою характерний тип «старших шістдесятників», яких публіцист, літературний критик й історик літератури С. О. Єфремов (1876 – 1939) назвав «першим випуском української інтелігенції, першим поколінням свідомих українських діячів, що виступали вже не поодинокі, а *viribus unitis*, організованими громадами» [2, с. 428]. В. П. Науменко, видавець часопису «Киевская старина», а з початку 1900-х рр. – неформальний голова Старої громади, відзначав, «скрізь, де тільки видно було в Києві проблиск живої справи і живої думки, Вільям Людвигович виявлявся одним з найбільш активних працівників» [3, с. 689], лишаючись до кінця життя справжнім «шістдесятником» [4, с. 275]. С. О. Єфремов пригадував, що «збиралася Стара Громада через суботу за моїх часів у помешканні редакції. Тут можна було зустріти В. Л. Беренштама, балакучого, трохи метушного й жвавого, що захоплено оповідав усякі події з петербурзького життя. Його щодо оповіданнів з минулого міг переважити тільки П. А. Косач ...» [5, с. 510].

Громадсько-політичний діяч, меценат, видавець газети «Рада» Є. Х. Чикаленко (1861 — 1929) свідчив, що на початку 1900-х рр. Беренштам — це «щирий і гарячий український патріот, активніший за багатьох членів Громади, природжених українців ...» [6, сс. 300 — 301]. Історик права, академік М. П. Василенко (1866 — 1935) називав Беренштама «видатним українським діячем», ставлячи його ім'я поряд із такими шанованими представниками національної інтелігенції старшої генерації, як П. І. Житецький, П. П. Чубинський, О. Ф. Кістяківський, К. П. Михальчук [7, с. 177]. У той же час, як слушно зауважувала Наталя Полонська-Василенко (1884 — 1973), «постать Вільяма Беренштама не висвітлена в історії України так, як вона на це заслуговувала ... Він належав до тісного гуртка В. Б. Антоновича ... і брав гарячу участь у виданнях «Старої громади»: в «Київському Телеграфі» та «Киевской Старине», де містив свої історичні розвідки, між іншим — про Шевченка, Костомарова й ін. ... Вся родина Беренштамів — Кістяківських — Новицьких являла собою ліберальну національно-українську розумову еліту» [8, с. 494].

Життя та діяльність В. Л. Беренштама відбилися у посвятах і спогадах сучасників, опублікованих у 1900-ті рр. на сторінках видань «Киевская старина», «Киевские отклики», «Археологическая летопись Южной России», «Этнографическое обозрение», «Императорское Московское археологическое общество в первое пятидесятилетие его существования (1864 — 1914)». Серед документальних матеріалів пізнішого періоду слід назвати публікацію О. Назаревського «До історії Київської громади 1870-х років» у збірнику Всеукраїнської Академії наук «За сто літ» (1930, кн. 5, сс. 208 — 212) та листи В. Л. Беренштама 1873 — 1893 рр. в збірці «Архів Михайла Драгоманова» (Варшава, 1938), де оприлюднено було листування Київської (Старої) громади (1870 — 1895 рр.).

Народився В. Л. Беренштам у родині вихідця з Курляндії, єврея, що прийняв лютеранство, купця Людвіга Івановича Беренштама. Батько родини, почесний громадянин Києва, успішно займався торговельно-фінансовою діяльністю, був людиною заможною, а тому прагнув дати дітям добру освіту та знання іноземних мов. Як згадував адвокат, приятель родини Л. А. Куперник, в будинку Беренштамів панували німецький режим і німецька мова, все було поставлено «на європейський лад, на цивілізовану ногу» [3, с. 693]. Юний Вільям спочатку навчався в елітарному київському приватному пансіоні Гедуена, а далі — в привілейованій 1-й Київській гімназії.

У 1862 р. В. Л. Беренштам успішно закінчив історико-філологічний факультет Імператорського університету св. Володимира у Києві. Обравши кар'єру педагога, в подальшому два роки (до 1864 р.) навчався на педагогічних курсах університету, спеціалізуючись на історії та географії. Університетські роки, що припали на «епоху великих реформ» Олександра II, були вирішальним періодом у формуванні світогляду Беренштама на засадах конституціоналізму, народолюбства та романтичного націоналізму. Під час навчання в університеті він брав участь в організації недільних шкіл для дорослих. Його підпис зустрічаємо під листом-подякою представників педагогічних рад Київських недільних шкіл від 8 січня 1861 р. Т. Г. Шевченку за подаровані 50 примірників «Кобзаря». Щодо процесу формування національної ідентичності Беренштама, то слушною є думка В. П. Науменка, який зауважив: «... ні за походженням, ні за родовими традиціям не маючи в собі задатків національної української стихії, він, виключно керуючись уявленням про призначення людей, що вирости і виховалися в Україні, при-

лучився до української партії і до того зріднився з її ідеями, що все своє подальше життя, куди б не закидала його доля, залишався самим щирим і переконаним українським націоналом» [4, с. 257]. Привертають увагу прикінцеві рядки спогадів Вільяма Людвиговича про дитинство та юнацькі роки свого товариша, представника старовинного козацько-шляхетського роду, діяча Старої громади, в 1888 – 1889 рр. – редактора-видавця часопису «Киевская старина» Олександра Степановича Лашкевича. По суті, це самопрезентація духовного образу самого Беренштама. «Школьные годы и молодость не прошли для него даром: он вышел из них снабженный знаниями, духовным развитием, стремлением к умственному труду; они дали ему то общественно-национальное и демократическое направление, которое было руководящим началом во всей его последующей деятельности; они же создали ему дружеские связи с некоторыми университетскими сверстниками – украинцами, связи, сохранившие свою силу до самой смерти его. Лашкевич имел право с удовольствием вспоминать о золотых годах своей молодости – многим заветам ее он был верен до конца жизни» [9, с. 269]. Беренштам так само, як і герой його споминів, до останнього подиху не зрадив громадсько-політичним ідеалам своєї молодості.

Одружився Вільям Людвигович на Зінаїді, старшій дочці професора університету св. Володимира Ореста Марковича Новицького, представника старовинного шляхетського роду. Після того, як дружина тяжко захворіла й була поміщена на лікування в клініку для божевільних у Петербурзі, дітей його деякий час виховувала Марія Федорівна Ліндфорс, яку він дуже шанував; згодом няні й гувернантки змінювались досить часто [10, сс. 44 – 45, 58]. Будні Беренштама, як батька чотирьох дітей, виявились вщерть сповненими різноманітними сімейними дрібними клопотами. Здоров'я його не було міцним – він постійно страждав нападами бронхіальної астми, періодично лікуючись або в Карлсбаді, або в Емсі, а то й у місцевих лікарів.

Службову та громадську діяльність Беренштама можна умовно поділити на перший київський, псковський, петербурзький та другий київський періоди. Незважаючи на його палку любов до Києва, по волі влади життя Вільяма Людвиговича виявилось мінливим і мандрівним. З 1865 по літо 1868 рр. він служив в Кам'янці-Подільському учителем історії. Потім повернувся до Києва, викладав деякий час географію в Київській військовій гімназії. У 1868 – 1879 рр. громадська праця Вільяма Людвиговича була тісно пов'язана з політико-культурницькими проектами Старої (Київської) громади, заснованої в 60-х роках ХІХ ст. В. Б. Антоновичем, Ф. Т. Панченком, К. П. Михальчуком, П. І. Житецьким та Т. Р. Рильським. Друкувався він головним чином у журналі «Киевская старина», де вмістив праці «Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова» (1885, т. 12, кн. 6), некролог «Протоирей С. И. Оpatович» (1892, т. 37, кн. 6), «Из школьных лет А. С. Лашкевича» (1899, т. 67, кн. 11), «Т. Г. Шевченко и простолюдины его знакомцы (Из встреч и воспоминаний)» (1900, т. 68, кн. 2), «Малороссийская легенда в обработке Н. И. Костомарова и гр. Л. Н. Толстого» (1902, т. 77, кн. 4). Також, вірогідно, йому належать нотатки «Странное слово» (1889, т. 26, кн. 8). Свої матеріали підписував або власним прізвищем (В. Беренштам), або криптонімами «Б-мъ», «В.», «В. Б.». З осені 1880 р. він уже в Петербурзі, викладач у Першій військовій гімназії та Петербурзькому учительському інституті. Підтримував дружні стосунки з представниками російської інтелігенції О. М. Пипінім, М. І. Карєєвим, М. Ф. Анненським, В. О. Мякотінім. Брав участь у роботі Літературного фонду,

був серед засновників «Відділу для сприяння самоосвіті» при Педагогічному музеї військово-навчальних закладів. Увійшов до гуртка петербурзьких українців, центром тяжіння якого були історик М. І. Костомаров та письменник Д. Л. Мордовець (Мордовцев). У 1897 – 1898 рр. приймав участь у панахидах по Т. Г. Шевченку та обідах, присвячених пам'яті поета, де, за його словами, «були не лише земляки, але й найвидатніші письменники та вчені російські і польські С.-Петербурга» [11]. Був співзасновником «Благодійного товариства для видання загальнокорисних і дешевих книжок» і «Товариства ім. Т. Г. Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Півдня Росії, які навчаються у вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга». Зібрав колекцію рукописів Тараса Шевченка («Щоденник» та інші твори). Завдяки наполегливим клопотам отримав дозвіл цензури на видання найбільш повного на той час у межах Російської імперії тексту «Кобзаря» (1883 – 1884).

Також В. Л. Беренштам лишив по собі популярне видання «Доисторические времена и их археологическое исследование» (1880), історія появи якого є наступною. У 1879 р. він отримав призначення на посаду вчителя військової гімназії у Пскові, де перебував до осені 1880 р. Разом із одностудентами-ентузіастами здійснив археологічну розвідку з метою привернути увагу громадськості до історичних скарбів регіону та поповнити фонди місцевого музею старожитностей; згодом матеріали експедиції було опубліковано [12; про значення цих знахідок див.: 13]. На початку 1880 р. Беренштам прочитав дві публічні лекції «Доисторические времена и их археологическое исследование»*. На думку В. П. Науменка, «ця брошура є прекрасною популяризацією всіх основних питань археологічної науки, а також розвиває думку про значення археологічних досліджень у місцевих районах, з метою викликати у псковітян інтерес до дослідження своїх старожитностей і до підтримки і розвитку місцевого музею в Пскові» [4, с. 271]. Сучасний фахівець з історії археології О. О. Формозов кваліфікував цю працю як реферативне видання, поставивши його поряд із популярними нарисами про кам'яний вік авторства Л. Фіг'є, Д. Леббока, гр. О. С. Уварова [14].

«Археологічна історія» Вільяма Людвиговича Беренштама почалась ще за часів навчання в Імператорському університеті св. Володимира. Слід звернути увагу на той факт, що у 1857 р. В. Л. Беренштам вступив на фізико-математичний факультет, але у січні 1858 р. під впливом блискучих лекцій і екскурсій професора В. Б. Антоновича перейшов на історико-філологічний, який закінчив 1862 р. Загалом, слід зазначити, що В. Б. Антонович як викладач, науковець, талановитий педагог і громадський діяч мав величезний вплив на формування й виховання молодих наукових кадрів. Його лекції з стародавньої історії, нумізматики, антропології, археології прослухали багато вихованців цього університету, які згодом узяли участь в археологічних екскурсіях та розкопках під його керівництвом. Чимало з них пізніше здобули ім'я своїми студіями в царині історії, археології, антропології, мистецтвознавства (Ф. К. Вовк, М. Ф. Біляшівський, Д. І. Багалій, В. М. Доманицький, Д. М. Щербаківський та ін.), зробили свій внесок в подальший розвиток археології (М. Макаренко, В. Козловська, Ю. Сіцинський). Феномен покоління науковців археологічної школи В. Б. Антоновича вдало сформулював відомий харківський історик Д. І. Багалій, зазначивши, що в програмових

* Лекції «Доисторическая времена и их археологическое исследование» були надруковані в «Псковских губернских ведомостях» в номерах за 24 і 31 травня 1880 р. (№ 20. – С. 243 – 245, № 21. – С. 253 – 255). Згодом з'явилась окрема відбитка цих текстів (1880).

настановах учителя органічно поєдналися історія й археологія. В своїх лекціях професор В. Б. Антонович доводив, що археологічні матеріали є рівнозначними, поряд із літописами, джерелами щодо реконструкції минулого, оскільки кожна група археологічних пам'яток належить відповідному племені, народу, культурі долітописного періоду. Такий погляд на значення археологічного матеріалу щодо стародавньої історії спонукав випускників університету, яких залишали на кафедрах для підготовки до професорської діяльності, обирати джерелами своїх наукових текстів віднайдені під час польових досліджень археологічні матеріали (В. Г. Ляскоронський, В. Ю. Данилевич, І. А. Линниченко та ін.). В. Б. Антонович заохочував до того своїх учнів, щедро ділився знаннями, керував першими самостійними розкопками археологічних пам'яток.

Археологічні студії В. Л. Беренштама треба розглядати через усталені практики в царині археології 1860 – 1890-х рр., закладені, апробовані і розповсюджені через мережу археологічних інституцій загальноросійського масштабу: Московське Археологічне товариство (далі – МАТ) та Імператорську Археологічну Комісію (далі – ІАК). Вперше В. Л. Беренштам був залучений до археологічного співтовариства як учасник III Археологічного з'їзду, що проходив в 1874 р. у Києві. Він став свідком запальних дискусій корифеїв, що визначили на кілька десятиліть поступ археології, яка на той час набирала наукових обрисів, знайшов одностумців, із якими в подальшому брав участь у розкопках. На цьому з'їзді були виголошені дві знакові для розвитку російської археології доповіді: гр. О. С. Уварова, одного з засновників МАТ, – «Что должна обнимать программа для преподавания русской археологии и в каком систематическом порядке должна быть распределена эта программа» [15] та І. Є. Забеліна – «В чем заключаются основные задачи археологии как самостоятельной науки?» [16]. В своїх доповідях О. С. Уваров і І. Є. Забелін вперше визначили поняття «археологічна пам'ятка» і «археологічний метод», сформулювали завдання археології та визначили її місце в системі історичного знання. В цьому контексті було також започатковано історико-побутовий напрям досліджень, чим визначено зміст археологічних студій на наступні десятиліття. Археологія була визнана самостійною галуззю знань, яка відрізняється від історії передусім методами й засобами дослідження. Такий підхід дозволив дослідникам відшукувати у кожній конкретній знахідці та артефакті саме той аспект, який мав найповніше сприяти змалюванню деталей та подробиць стародавнього побуту і повсякденного життя («побутова історія»).

Європейська освіченість В. Б. Антоновича щодо стародавньої історії, його глибоке розуміння специфіки археологічного матеріалу і методів його обробки, володіння методикою розкопок різних видів пам'яток, великий практичний досвід в розкопках курганів, городищ, валів тощо, були гідно оцінені археологічним співтовариством. За дорученням організаторів з'їзду В. Б. Антонович узяв участь (разом із Д. Я. Самоквасовим та Л. К. Іванівським) у написанні «Инструкции для описания городищ, курганов и пещер и для производств раскопок курганов», оголошеної на з'їзді. Через п'ять років під час підготовки до V Археологічного з'їзду в Тифлісі (1881) він дав згоду очолити дослідження курганів північного Кавказу, а також «взяв труд» (прийняв на себе обов'язок) скласти детальну програму діяльності «курганної» експедиції. До виконання поставленого завдання залучив одного з своїх учнів – В. Л. Беренштама. В межах організаційних заходів до з'їзду ними спільно була укладена «Инструкция для исследования курганов та інших стародавніх пам'яток Північного Кавказу» [17],

а навесні та восени 1879 р. проведені розкопки курганів на території сучасної республіки Інгушетія (РФ) та городища на Дубинці поблизу м. Катеринодар (нині м. Краснодар, РФ). За результатами розкопок була надрукована спеціальна розвідка В. Л. Беренштама «Дневник археологических работ, веденных на Кавказе в 1879 году» [18].

Та все ж таки нас цікавлять передусім досягнення В. Л. Беренштама як першо-прохідника в справі «освоєння» археологічних скарбів Нижньої Наддніпряни. На підставі усіх наявних, але все ж таки, на жаль, не вельми численних джерел спробуємо в історичному контексті аргументовано відповісти на питання: що становили собою знахідки Беренштама в царині археології острова Хортиця — перлини Степової (Південної) України, сакрального місця української національної свідомості, та чи мають вони цінність для сучасних дослідників?

Зазначимо, що попередня археологічна розвідка на острові була здійснена в 1876 р. Яковом Павловичем Новицьким (1847 — 1925), який обстежив печери острова і надіслав свої описи до Києва [19, с. 131]. З 1878 р., постійно проживаючи в м. Олександрівську Катеринославської губ., Новицький протягом десятиріч досліджував пам'ятки історії й культури та природи цього регіону. Розгорнуту інформацію про виявлені кургани Я. П. Новицький подав в праці «Остров Хортица на Днепре, его природа, история и древности» (вперше була опублікована в № 55 «Одесского вестника» за 1876 р., в подальшому з'явилися інші, більш розгорнуті редакції). Яків Новицький наступним чином змалював археологічні старожитності цього дива природи: «В нескольких местах остров покрыт курганами, оставленными древними восточными народами в память о себе. Особенно отличаются своими размерами две могилы, стоящие рядом посредине острова. Всех курганов на Хортице — 57. На некоторых из них, по рассказам стариков, стояли каменные бабы еще в сороковых годах, но позже кем-то украденные. Вне сомнения, Хортицкие курганы скрывают много сокровищ, которыми обогатилась бы наша археология, но потому что край отдален от центров просвещения, вряд ли скоро привлечет он к себе исследователей. В северо-восточной части острова, выше колонии, находятся большие каменные скалы, входящие в Днепр, а немного выше Савутиной балки встречаются скалы с темными пещерами, покрытыми лесом. Именно здесь, по рассказам старожил, было укрытие российских крестьян, убегающих от солдатчины. В этих темных пущах скал вырастают роскошные папоротники да зеленеют мхи различных видов. Флора и фауна острова — самая разнообразная».

На початку 1878 р. В. Л. Беренштама було обрано членом-кореспондентом МАТ, а через три роки (15 травня 1881 р.) — його дійсним членом [20]. В червні 1878 р. В. Б. Беренштам за дорученням МАТ провів самостійні розкопки на о. Хортиця. Для участі в розкопках ним було запрошено катеринославських громадянців — письменника та судового слідчого Д. В. Марковича, учителя Г. В. Донціва та композитора М. В. Лисенка. Двоє останніх, як і В. Л. Беренштам, були учасниками III Археологічного з'їзду в Києві. Цікаво, що Микола Віталійович Лисенко у листі до М. П. Драгоманова від 15 листопада 1878 р. згадував про те, як улітку того року він разом з Беренштамом здійснив археологічну подорож на Хортицю в ареалі можливої локалізації Запорозької Січі [10, с. 158]. За спогадами М. В. Беренштам-Кістяківської, в розкопках курганів на о. Хортиця брав участь професор В. Б. Антонович [21, арк. 17 — 18]. Але цей факт не знаходить документального підтвердження в інших джерелах.

Я. П. Новицький з об'єктивних причин не зміг взяти участь в цих розкопках. В 1877 р. він припинив учителювання в Ольгінській школі і на запрошення Чернігівського губернського земства став до праці в статистичному бюро, яке очолював О. О. Русов. Лише в кінці літа 1878 р. він повернувся до Олександрівська [19, сс. 41 – 42]. Вже після завершення розкопок в листі до Я. П. Новицького (від 14 вересня 1878 р.) В. Л. Беренштам напише: «... Весною я надеюсь с Вами видеться; мне предложено продолжить раскопки на Хортице; я думаю приехать на Светлый праздник и потом в мае; прежде всего тогда Вас отыщу, и если Вам будет угодно, то работать будем вместе». Як людина емоційна й доброзичлива, він щиро побажав Я. П. Новицькому успіхів у проведенні розкопок на о. Хортиця [19, с. 131].

У 1890 р., на прохання Я. П. Новицького, В. Л. Беренштам розшукав у своєму приватному архіві записи минулих років та детально доповів у листі щодо отриманих результатів. Згодом подану інформацію Яків Павлович вмістив у названій вище праці «Остров Хортица на Днепре, его природа, история и древности», де між іншим зауважив: «Раскопано им 6 курганов, из них 3 в могильнике IV, один в V и два в VI. Так как раскопка эта предшествовала нашей и по результатам имеет с нею связь, позволяем себе привести здесь письмо Беренштама, ныне покойного, в котором он любезно поделился сведениями. Считаем, однако, уместным оговориться, что переписка об этой раскопке нами возбуждена была в 1890 году, т. е. по истечении 12 лет, когда Беренштам, по службе, перемещен был из Киева сначала в Псков, а потом в Петербург и был в затруднении дать более подробные сведения. Вот дословное содержание его письма, датированного: «СПб. 18 февраля 1890 г. Вознесенский пер. д. № 12, кв. 23». В листі В. Л. Беренштам писав: «... В июне 1878 года на острове Хортице я раскопал 6 курганов; я принужден был прекратить работу, так как получил известие о смерти близкого друга и о болезни маленькой дочери. Дневник раскопок и найденные вещи я вскоре после возвращения выслал из Киева в Московское Антропологическое * Общество, которым был командирован. Целый ряд всяческих происшествий настолько в то время отвлек мое внимание от археологии, что я даже не проследил за дальнейшей участью дневника и вещей; не знаю даже, напечатан ли первый?»

Желая доставить нужные Вам сведения, я перерыл свои бумаги и нашел некоторые черновики и подробный, доставленный мне в то время план Хортицы с обозначением старинных окопов, насыпей и курганов в масштабе одной версты в англ. дюйме; если план этот может быть Вам полезен, то по первому требованию вышлю его Вам.

Что до раскопки курганов, то все они находятся в 3-х группах к югу от окопов, которые пересекают середину острова (в 1 версте от колонии); в ближайшей от окопов группе (1/2 в.) было разрыто 3 кургана, в следующей 1 курган, наконец, в самой южной 2.

Насколько я могу судить по не вполне сохранившимся черновикам, в самой северной из 3-х названных групп курганов они имели от 1 до 3 аршин высоты, окружность от основания от 17 до 20: некоторые курганы обросли кустарником (волошанкой) — признак, что поверхность насыпи в значительной степени

* Назва «Антропологическое общество» вживана В. Л. Беренштамом, очевидно, помилково. В 1863 р. при Московському університеті було створено «Императорское Общество любителей естествознания, антропологии и этнографии» (ця назва використовувалась із 1868 р.), з відділом антропології. За статутом товариство виконувало інші функції і дозвіл на проведення археологічних розкопок не видавало.

состоит из кладки валунов. Под последними — слой топтаной глины, ниже горизонта четырехугольная яма в 1 арш. и вершка глубины от запада к востоку, в которой разрозненные кости скелета, многие кости изломлены, в человеческом черепе находился череп грызуна; близ костей бронзовые стрелы, куски совсем ржавого железа, глиняные бусы и немногие черепки от глиняной посуды. Под костями слой валунов. В 2-х из 3-х курганов по глиняному кувшину; на одном грубо выцарапан олень. В насыпи курганов и под скелетом найдены траншеи, вероятно следы, оставленные кладоискателями.

В следующей, более южной группе, раскопан 1 курган (окружн[ость] 16 саж., выс. 1 арш. 2 в.). Тут валунов не было, а под насыпью на высоте горизонта опять разрозненный скелет сильно истлевший, от севера к югу, черепа и грудной кости не было; судя по окраске земли и останкам дерева, труп был в

Острів Хортиця. Поштівка поч. ХХ ст. з колекції ЗОКМ

деревянном гробу или же обложен деревянными досками; на уровне скелета глиняный сосуд (гличик), яичная скорлупа, бронзовая иголка в 3 в. длиною и 2 бронзовые стрелы.

В самой юго-восточной группе было раскопано 2 кургана; на горизонте или немного ниже 1/2 арш. (не разберу, так как написанное карандашом стерлось) совершенно истлевшие кости; в одном кургане с юго-запада на северо-восток (череп на юго-запад) скелет лежит на правом боку с протянутыми вдоль туловища руками и согнутыми в коленях ногами; тут же разбитый глиняный горшок; в другом много черепков от глиняных сосудов, а также 3 целых таких же сосуда и несколько фрагментов человеческих костей, а также разбросанные человеческие зубы. Высота этих курганов 12 арш., окружность 2535 саж. Не могу вполне точнее восстановить, было ли изображение оленя на горшке 1-й или 3-й группы.

Вот все, что я могу сообщить Вам на основании сохранившихся лишь отчасти черновок. Как видите, не много Вы здесь извлечете; об этом крайне сожалеет душою * Вам преданный В. Беренштам» [22, сс. 19 — 21].

* В оригіналі написано «душевно».

Далі йде коментар Новицького: «Вслед за этим печатая наш небольшой дневник, считаем нужным пояснить, что на Хортице нами одновременно раскопано 10 курганов, а именно: в 1904 году — 6, в 1905 — 1 и 1908 г. — 3. Раскопанные курганы, однако, мы признали более удобным пронумеровать не в хронологическом порядке их вскрытия, а в порядке принятого нами размещения могильников».

Але повернемося до оцінки проведених В. Л. Беренштамом-археологом розкопок. Із надісланої ним стислої інформації можна зробити наступні висновки. Розкопки проводилися у відповідності до «Инструкции для описания городищ, курганов и пещер и для производств раскопок курганов», ухваленої на III Археологічному з'їзді [23]. В тексті присутні: топографічний опис розташування курганів у відповідності до плану острова та їхня прив'язка до окопів; визначена кількість курганних груп («Описание курганов», п. 1 — 7). Усі етапи роботи фіксувалися у щоденнику («Инструкция для производства раскопок курганов», пункт 2: «Каждый курган, при раскопках которого дневник не был составлен, считается утерянным для науки»). В кожній із курганних груп було розкопано відповідно 3, 1 і 2 кургани (пункт 5). До початку розкопок насипи курганів були виміряні, визначена їхня висота та окружність в аршинах, зроблено опис насипів (пункт 3, а — с). Розкопки курганів розпочиналися з визначення характеру та щільності ґрунту біля підніжжя насипу (пункт 4). Ґрунт знімався пошарово та «колодцем» («колодязем») (пункт 6). У тексті, з прив'язкою до курганів, присутні опис форми могильної ями, залишків дерев'яної конструкції труни; розташування кісток скелетів, стан їхнього збереження, опис поховання, орієнтація за сторонами світу; короткий опис знахідок; подане, по можливості, їхнє розташування відносно кісток або скелету (пункти 9, 11, 12). Щоправда, Беренштам не залишив вказівок стосовно приналежності курганів або виявлених ним поховань до визначених на той час археологічних культур. І все ж таки, незважаючи на ці обставини, слід визнати високий професійний рівень проведених В. Л. Беренштамом археологічних розкопок. На жаль, колекція його знахідок досі не розшукана, сліди її губляться в фондах наукових установ Москви та Санкт-Петербурга [24, с. 191].

Яким чином інтерпретують археологічні пошуки Беренштама сучасні автори? Так, Дмитро Кобалія зазначає, що «часто отриманий в результаті розкопок [В. Л. Беренштама] матеріал залишався неописаним, хронологія і культурна приналежність могил виявлялася остаточно нез'ясованою. ... Але все ж якщо оцінювати результати проведених розкопок з позицій і вимог археологічної науки кінця XIX — початку XX ст., то слід визнати, що зі своїми завданнями В. Л. Беренштам впорався» [25, сс. 14 — 15] *. Він також підкреслює, що «розкопки, проведені Беренштамом, цілком відповідали своєму часу. Вони велись квадратно-гніздовим методом, тому не випадково в розкопі того чи іншого кургану фігурує тільки одне центральне поховання. У XIX сторіччі розкриття всього насипу не практикувалося і головною метою дослідження були знахідки. ... Розкопував Беренштам переважно скіфські курганні поховання. Деякі з них можуть бути датовані і значно більш раннім часом. До честі археолога, вже тоді звертається увага на положення покійника, конструкцію і стан насипів. На 2006 рік нам відомий лише один курган, який може бути пов'язаний із тією пам'ятною експедицією У народі його називають курганом Беренштама» [25, сс. 14 — 15].

* Зазначимо, що сучасні археологи мають в своєму розпорядженні лише чернетки польових записів В. Л. Беренштама і згідно ним оцінюють результати розкопок.

Інший дослідник Хортиці, Арнольд Сокульський характеризує В. Л. Беренштама як «першого професійного археолога о. Хортиця», підкреслюючи, що саме «археологічні дослідження Беренштама на о. Хортиця допомогли виділити на його час шість локальних курганних груп ... Археологічні факти розкопаних курганів дають змогу певною мірою визначити широкий спектр стародавніх культур від неоліто-ямного часу до часів козацької доби й воєнної колонізації Хортиці в часи російсько-турецької війни 1735 — 1739 рр. ... В. Л. Беренштамом вперше були отримані археологічні матеріали про існування на о. Хортиця культу «Зоряного оленя» в добу середньої бронзи» [24, сс. 191, 498 — 499]. На його думку, розкопки В. Л. Беренштама, Я. П. Новицького та інших дослідників «не раз давали світу археологічні артефакти, що мали хортицький фольклорний характер, численні пам'ятники й історичні місця». В урочищі Сагайдачного Беренштам розкопав в кургані козацьке поховання, у Музичній балці виявив культурний шар козацької стоянки XVI — XVII ст., який потребував подальшої детальної ідентифікації [24, с. 331].

Показово, що В. Л. Беренштам мав наміри продовжити розкопки на о. Хортиця. В травні 1879 р. він звернувся з проханням до керівництва МАТ щодо надання йому та члену-кореспонденту Імператорської Археологічної комісії М. О. Константиновичу * свідоцтва на право проведення спільних розкопок курганів в Чернігівській **, Полтавській, Катеринославській губерніях [26]. Але пропозиція В. Б. Антоновича щодо можливої участі в заходах по підготовці V Археологічного з'їзду в Тифлісі несподівано змінила його наміри.

У 1898 р. Вільям Беренштам за станом здоров'я відійшов від педагогічної праці, вийшов у відставку і повернувся до рідного Києва. Але й тоді, як свідчили мемуаристи, «не розлучився він із своєю любов'ю до археологічних досліджень, тому негайно приєднався в Києві до товариства, яке влаштувало тут місцевий музей старожитностей і мистецтв» [4, с. 274]. Це було «Товариство любителів старожитностей і мистецтв» (1897), яке ставило на меті «збирання пам'яток в інтересах науки, а також для розвитку естетичного смаку і художньої освіти», всіляко сприяючи своєю діяльністю фундації Київського міського художньо-промислового і наукового музею.

Бібліографія

1. Іваницька С. Г. «Український шістдесятник» Вільям Беренштам — дослідник місцевих старожитностей / С. Г. Іваницька // Краєзнавство: всеукраїнський науковий журнал. — 2012. — № 1. — С. 57 — 66.
2. Єфремов С. О. Історія українського письменства / С. О. Єфремов. — К. : Феміна, 1995. — 848 с.
3. В. Л. Беренштам [Некролог] // Киевская старина. — 1904. — Т. 87. — Кн. 12. — Отд. 1. — С. 686 — 695.
4. Науменко В. П. Памяти В. Л. Беренштама / В. П. Науменко // Киевская старина. — 1906. — Т. 92. — Кн. 2. — С. 257 — 275.

* Разом з М. О. Константиновичем вони були учасниками III Археологічного з'їзду в Києві. На цьому з'їзді М. О. Константинович оприлюднив реферат «О курганах в Черниговском уезде».

** У 1889 р. Беренштам очолив археологічну експедицію, що проводила ІАК в Остерському повіті Чернігівської губернії. Об'єктом дослідження стали літописні міста Чернігово-Сіверської землі між Лутавою та Морівійськом.

5. Єфремов С. О. Щоденник. Про дні минулі (спогади) / С. О. Єфремов; [упоряд., вступна стаття І. Гирича]. — К. : Темпора, 2011. — 792 с.
6. Чикаленко Є. Х. Спогади (1861 — 1907) / Є. Х. Чикаленко; [передм. В. Дорошенка]. — Нью-Йорк : УВАН у США, 1955. — 504 с.
7. Василенко М. П. Академік Орест Іванович Левицький / М. П. Василенко. — Вибрані праці. — К. : Юрид. думка, 2006. — Т. 2. Юридичні праці [упоряд. І. Б. Усенко (кер. колективу) та ін.]. — С. 169 — 214.
8. Полонська-Василенко Н. П. Михайло Михайлович Могилянський / Н. П. Полонська-Василенко. Спогади. — К. : КМА, 2011. — С. 492 — 501.
9. Беренштам В. Л. Из школьных лет А. С. Лашкевича / В. Л. Беренштам // Киевская старина. — 1899. — Т. 67. — Кн. 11. — С. 249 — 269.
10. Архів Михайла Драгоманова. — Варшава : Український науковий інститут, 1938. — Т. 1: Листування Київської Старої громади з М. Драгомановим (1870 — 1895 рр.). — 445 с.
11. Іваницька С. Г. Образ Тараса Шевченка в інтерпретації діяча Старої (Київської) громади Вільяма Беренштама / С. Г. Іваницька // Українська біографістика: зб. наук. праць — К. : НБУВ, 2014. — Вип. 11. — С. 54 — 72.
12. Беренштам В. Л. Дневник раскопок, произведенных 24 мая 1880 г., близ деревни Муравичи (Псковского уезда) / В. Л. Беренштам, И. И. Васильев, А. М. Кислинский // Древности. Труды Императорского Московского Археологического Общества [под ред. Д. Н. Анучина]. — М. : [б. м.], 1885. — Т. 10 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.snor.ru/?an=sc_215_3
13. Седов В. В. Жальники / В. В. Седов // РА. — 2000. — № 1. — С. 7 — 12.
14. Формозов А. А. Муромские исследователи каменного века / А. А. Формозов // Муромский историко-художественный и мемориальный музей: Уваровские чтения — III (Муром, 17 — 19 апреля 1996 г.). — Муром, 2000. — 250 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.museum-murom.ru/page.html?pid=123>.
15. Уваров А. С. Что должна обнимать программа для преподавания русской археологии и в каком систематическом порядке должна быть распределена эта программа / А. С. Уваров // Труды третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. — К. : тип. Императорского университета св. Владимира, 1878. — Т. 1. — С. 19 — 38.
16. Забелин И. Е. В чем заключаются основные задачи археологии как самостоятельной науки? / И. Е. Забелин // Труды третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. — К. : тип. Императорского университета св. Владимира, 1878. — Т. 1. — С. 1 — 17.
17. Инструкция В. Б. Антоновичу и В. Л. Беренштаму для исследования курганов и других памятников северного Кавказа // Пятый Археологический съезд в Тифлисе. I. Труды предварительных комитетов. Изд. под ред. секретаря Московского предварительного Комитета И. Д. Мансветова. — М. : Синодальная типография, 1882. — С. 42 — 44 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://Annales.info/sbo/contents/arheol_s.htm#05_01
18. Беренштам В. Л. Дневник археологических работ, веденных на Кавказе в 1879 году / В. Л. Беренштам // Пятый Археологический съезд в Тифлисе. I. Труды предварительных комитетов. Изданы под ред. секретаря Московского предвари-

тельного Комитета И. Д. Мансветова. — М. : Синодальная типография, 1882. — С. 297 — 320 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://Annales.info/sbo/contens/arheol_s.htm#05_01

19. Іваннікова Л. В. Яків Новицький фольклорист, історик, педагог / Л. В. Іваннікова. — Запоріжжя : ПП «АА Тандем», 2010. — 386 с.

20. Московское археологическое общество. Императорское Московское археологическое общество в первое пятидесятилетие его существования (1864 — 1914 гг.) [под ред. П. С. Уваровой, И. Н. Бороздина]. — М. : скоропеч. А. А. Левенсон, 1915. — Т. 2. Биографич. словарь членов Об-ва. — Список трудов чл. Об-ва, помещенных в изд. Об-ва. 1915. — XXII, 447, 257 с., 24 л. портр.

21. Інститут рукопису НБУВ. — Ф. Х., спр. 5301: Кистяковская М. Биография Беренштама. 22. 12. 1925. Рукопис. Оригінал. — 38 арк.

22. Новицький Я. Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, старожитності / Я. Новицький. — Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1997. — 88 с.

23. Труды третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. — К. : тип. Императорского университета св. Владимира, 1878. — Т. 1. — IV, LXXXV, 352 с., 2 л. ил.

24. Сокульський А. Л. Козацька Хортиця: історико-культурне значення в процесі виникнення і становлення запорізького козацтва / А. Л. Сокульський. — Запоріжжя : КПУ, 2008. — 764 с.

25. Кобалія Д. Хортиця: археологічне вивчення / Д. Кобалія // Пам'ятки України: історія та культура. — К., 2007. — № 2. — С. 14 — 29.

26. Древности. Труды Императорскаго Московскаго Археологическаго Общества. — М. : Синодальная типография, 1881. — Т. IX. — Вып. 1. — С. 1 — 88 + 1 — 54.

Иваницкая С. Г., Ляшко С. М.

Вильям Беренштам как исследователь археологии Хортицы

В статье представлены краткие биографические сведения и кратко очерчены главные направления общественно-политической и научной деятельности Вильяма Людвиговича Беренштама (1839 — 1904), педагога, общественного и литературного деятеля второй половины XIX в., члена Старой громады. Освещены взаимоотношения с александровским исследователем запорожской старины Я. П. Новицким. В контексте тогдашних археологических инструкций и практик систематизированы и проанализированы археологические исследования В. Л. Беренштама, прежде всего опыт раскопок курганов на острове Хортица.

Ivanytska S. G., Lyashko S. M.

William Berenshtam as a researcher archeology of Khortytsia island

In the article short biographic information is given and main directions of civil, political and scientific activity William Liudvigovych Berenshtam (1839 — 1904), pedagogue, public and literary figure of the second half of XIX century, member of «Stara Gromada» are briefly outlined. Relations with Ya. P. Novitskiy, research of Zaporizhyzhia antiquity from Oleksandrivsk, are described. In the context of archeological instructions and practices of those times W. L. Berenshtam's archeological investigations have been classified and analyzed, first of all, experience of excavations of barrows on island Khortytsia.